

DORU RADOSAV

5.5. Cultura românească din Transilvania în secolul al XVII-lea

BCU Cluj / Central University Library Cluj

PROBLEMATICA ȘI FORMELE de manifestare ale vieții culturale românești din secolul al XVII-lea din Transilvania stau sub semnul unor achiziții intelectuale derulate în întreg spațiul istoric românesc: promovarea scrierii în limba română, diversificarea domeniilor de creație, consacrarea în arhitectura socială a cărturarilor drept o categorie distinctă, afirmarea vieții culturale deocamdată în cadrele instituționale ale religiei și bisericii. Contextul religios în care este plasat fenomenul cultural este particularizat în cazul Transilvaniei secolului al XVII-lea de ofensiva misionară în spațiul tradițional, monolitic ortodox de până atunci, exercitată de calvinism și de Contrareformă. Pe acest teren de aplicație și competiție a unor strategii misionare lansate de cele două confesiuni, cultura română își extrage, într-o măsură profitabilă, o serie de inițiative și realizări ce consolidează programul de promovare a culturii și scrierii în limba română.

DORU RADOSAV

Prof. univ. dr., Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

Configurată pe de o parte de raportul structural dintre religie și producția culturală, iar pe de altă parte de tensiunea, tot mai evidentă în contextul premodernității din secolul al XVII-lea, dintre tradiție și inovație, dintre medieval și modern, viața culturală a românilor transilvăneni cunoaște o dinamică fără precedent, marcată de condițiile stimulative ale epocii istorice respective.

Marile teme și direcții culturale și intelectuale ale umanismului târziu din secolele XVI-XVII, corelate cu cele ale barocului din a doua jumătate a secolului al XVII-lea sunt recognoscibile și în spațiul cultural românesc transilvănean. Acest fapt determină, în consecință, conectarea și recentrarea unui spațiu și unei geografii culturale la marea Europă, care devine în secolul al XVII-lea o adevărată „republică de spirit cultural” ce asumă diverse tipologii culturale regionale.

Istoria culturii românești din Transilvania secolului al XVII-lea se distribuie tematic și ca domenii de manifestare după o structură existentă și în secolul al XVI-lea, ce încorporează, în principal, școala și învățământul, cartea, tiparul și bibliotecile, literatura de factură religioasă și istorică, beletristica și arta.

Școala

BCU Cluj / Central University Library Cluj

ÎN COMUNITĂȚILE ROMÂNEȘTI, școlile au fost plasate în proximitatea bisericii, ele fiind adevărate sucursale ale parohiilor în condițiile în care preoții, diecii și dascălii erau angajații instituțiilor ecleziale. O panoramă realistă asupra școlilor românești din secolul al XVII-lea se poate reconstitui din informațiile plasate în sutele de însemnări pe marginea cărților religioase realizate de dascăli, preoți, dieci, copişti, care mărturisesc uneori explicit existența școlilor parohiale al căror număr este într-o continuă creștere, determinată de promovarea și răspândirea cărților tipărite și de creșterea numărului celor letrizați.

Menționați în însemnările manuscrise în diverse formulări sau plasați în sintagme ce transmit informații despre școală și activități didactice – „dieci”, „dascăli și logofăt”, „dascăl ce învață grămăticii”, „popă și diac”¹ – se poate reconstitui imaginea unei rețele a învățământului elementar de sub patronajul bisericii și al parohiei răspândită în întreaga Transilvanie. Aceste asocieri denominative în definirea unei categorii intelectuale cu preocupări atât în sfera eclezială, cât și în cea didactică comprimă, la nivelul secolului al XVII-lea, cele două competențe aferente acestei categorii, cele ce țin de ritualul vieții liturgice,

1. E. Mosora, D. Hanga, *Catalogul cărții vechi românești din colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” Cluj-Napoca*, Cluj-Napoca, 1991, *passim*.
2. D. Radosav, *Carte și societate în nord-vestul Transilvaniei, sec. XVII-XIX*, Oradea, 1995, p. 112-123.

religioase², și cele ce sunt alocate instrucției (scrisului, cititului, cântării bisericesti) din cadrul școlilor parohiale.

Diffuzarea continuă și mereu ascendentă a programelor școlare în societatea românească din Transilvania secolului al XVII-lea dimensionează o lume la granița dintre medieval și modern, care promovează, în cadrul instituțional al bisericii deocamdată, un model cultural ce se construiește cu preponderență, prin „învățarea copiilor“. Acest fapt denotă o marcă și un imperativ al timpului, așa cum se menționează într-o însemnare formulată pe marginea unui exemplar al *Psaltirii* editate la Alba Iulia în 1651: „*Disce puer dum tempus habet temporum*“³.

Alături de școlile rurale, situate lângă parohii, funcționau școli mănăstirești și școli cu un grad mult mai înalt, pe lângă centrele culturale urbane, precum școala de la Șcheii Brașovului, școlile din Lugoj, Caransebeș, Făgăraș etc.

Școala din Șcheii Brașovului din secolul al XVII-lea, continuându-și programul didactic și formativ din secolele anterioare, pregătea preoți, cântăreți și grămăticici destinați cu predilecție mediilor ecleziale și școlare din lumea rurală. La această școală profesau mai mulți dascăli, printre ei remarcându-se dascălul Sava, popa Constantin, popa Mihai etc. Modelul didactic, cultural și religios promovat de școala de la Șcheii Brașovului este centrat pe instrucție (scris, citit) în limba română și, de asemenea, pe o formare și educație religioasă bazate pe texte teologice și de ritual redactate în limba română. Astfel, biblioteca școlii și a parohiei din Șcheii Brașovului număra o sută zece cărți, din care peste 80% erau redactate în limba română. Nevoile didactice ale școlii se pot evidenția din numărul mare de titluri și exemplare din *Ceaslov*, *Psaltire* și *Octoih*, iar din rândul cărților de factură teologică și religioasă se pot menționa: *Cazania* lui Varlaam din 1643, *Mineele* editate în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu, *Biblia* de la București din 1688, *Șapte taine ale bisericii*, tipărită de același mitropolit Varlaam la Iași, în 1644, *Poucenia* lui Coresi, *Cărare pre scurt* a lui Ioan Zoba din Vinț, tipărită la Alba Iulia în 1685⁴ etc. Prin urmare, datorită suportului livresc și didactic pe care îl avea, școala de la Șcheii Brașovului deține un loc de frunte în mediul cultural și confesional ortodox din Transilvania.

Sistemul școlar românesc din secolul al XVII-lea din Transilvania a fost dezvoltat și susținut și de inițiativele și programele didactice lansate de Reformă și Contrareformă ca și componente ale strategiilor misionare și de convertire. Din competiția și emulația misionară întreținută și promovată de cele două confesiuni în mediul românesc tradițional ortodox, comunitățile românești au știut să extragă beneficii pe aliniamente didactice și culturale ce au determinat, în cele din urmă, achiziții și progrese remarcabile.

3. E. Mîrza, D. Dreghiciu, *Cartea românească veche în județul Alba, sec. XVI-XVII*, Alba Iulia, 1989, p.110.

4. V. Olteanu, *Acte, documente și scrisori din Șcheii Brașovului*, București, 1980, p. 36.

Ofensiva calvină printre românii din zonele Lugoj, Caransebeș, Hunedoara, Orăștie, Hațeg, Sighet, Făgăraș s-a concretizat, dacă nu în convertiri masive, în realizări notabile în domeniul școlar. În zona Lugoj-Caransebeș, sub patronajul familiei Barcsai, de origine română și de confesiune reformată, s-au înființat școli românești încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea. Școala din Caransebeș, unde a funcționat Efrem Zăcan, „dascăl de dascălie“, unul dintre traducătorii *Paliei* de la Orăștie, era asemănătoare ca nivel didactic celei de la Șcheii Brașovului întrucât aici se pregăteau dascăli și dieci pentru comunitățile locale. În timpul principelui Gabriel Báthory (1607-1612) școlile românești din Caransebeș și Lugoj au devenit cunoscute în întregul principat al Transilvaniei. Aici se învăța după cărți traduse în românește la inițiativa autorităților religioase calvine și se cântau psalmii traduși în limba română de Szegedi Gergely încă din anul 1569.

După modelul școlilor românești din Lugoj și Caransebeș, Susana Lorántffy, văduva principelui Gheorghe Rákóczi I, înființează în 1657 la Făgăraș o școală românească. Această școală forma dascăli și grămăticici pentru cele terizeci și nouă de sate din ținutul Făgărașului. Elevii trebuiau să învețe scrierea și citirea în limba română după texte cuprinse în *Noul Testament*, *Psaltirea* și *Catehismul* calvinesc în edițiile sale tipărite la Alba Iulia în 1640 și 1648. Rectorul sau magistrul școlii trebuia să cunoască limba română și avea atât rol didactic, cât și de educație religioasă. Controlul activităților didactice era exercitat de un consistoriu format din români sau din cunoscători ai limbii române, care desfășurau de două ori pe lună inspecții în școli. În fiecare an se țineau două examene publice, primăvara și toamna, la care asistau preoții, boierimea districtului și alți oameni învățați. În satele românești, conform hotărârilor autorităților administrative, puteau funcționa în exclusivitate preoți și învățători formați în această școală.

Din rândul românilor absolvenți ai acestor școli de nivel mediu se recrutau studenții care au făcut studii superioare la Colegiul academic din Alba Iulia și apoi Aiud, unde au beneficiat de prestațiile didactice ale unor eminente profesori proveniți din lumea occidentală: Martin Opitz, Alstedius și Bisterfeld. Numai din zona Lugojului și Caransebeșului se pot detecta o serie de studenți români care au urmat cursurile acestui colegiu academic: Fogarasi, Barcsai, Hercza, Halici, Caransebeși, Macskasi, Margai etc.

Ca răspuns sau ca reacție la propaganda calvină printre români, catolicismul se retranspune în strategii misionare similare care, la rândul lor, vor determina achiziții și realizări pe măsură în domeniul învățământului. În 1626, iezuitul Gheorghe Buitul, nobil din Caransebeș, primul român cu studii la Roma, deschide o „școală grămăticască“, „Scuola di lettere“ (așa cum este denumită în rapoartele misionarilor iezuiți) destinată fiilor de nobili români; dar ulterior aici au fost aduși și elevi proveniți din alte categorii sociale. La deschidere, școala

avea un număr de treizeci și trei de elevi, iar mai apoi se pare ca au venit și elevi din familiile catolice din Bulgaria și Valahia. La sfârșitul anului 1627, numărul elevilor a crescut la patruzeci și doi. Secretarul voievodului muntean Radu Mihnea l-a invitat pe Gheorghe Buitul la curtea princiară pentru a deschide o școală românească catolică, invitație neonorată însă de iezuitul român datorită sarcinilor multiple pe care le-a avut în zona caransebeșeană.

În 1638, școala românească catolică din Caransebeș devine una din cele mai importante școli catolice din Transilvania, urmând ca importanța și număr de elevi imediat după școlile din Cluj-Mănăștur și Alba Iulia. Numărul elevilor a ajuns la peste cincizeci (*caransebesini nonnunquam sunt quinquaginta et ultra*)⁵. La 1643, școala funcționează încă, iar Gregorius Lonczai, iezuit originar din Lugoj, este notar al orașului Caransebeș și „maestru al școlii și predicator în limba română”⁶. Într-un raport al misionarilor iezuiți din Carașova și Caransebeș, adresat în 1645 Congregației *De Propaganada Fide*, se afirma că școala catolică din Caransebeș trebuie menținută, cerându-se subsidii pentru plata profesorilor, întrucât concurența pe plan școlar și profesional provocată de calvini era destul de mare.

Tinerii români formați la școlile din Transilvania parcurg apoi un remarcabil itinerariu academic ca studenți vaganți la mai multe universități europene. Gheorghe Buitul face studii la *Colegium Germanicum et Hungaricum* la Roma, între 1619-1623, unde dobândește o solidă formație literară și teologică. Predă timp de doi ani „disciplinele liberale” la Colegiul catolic din Alba Iulia, iar mai apoi competențele sale în domeniul teologiei și filosofiei, menționate într-o formulare sugestivă („cel mai bun și mai virtuos dintre maestri și filosofi”), îl situează în ipostaza de combatant redutabil în disputa cu teologii reformați din Transilvania, „școliți la Heidelberg”⁷.

Gabriel Ivul, un alt tânăr nobil român din Caransebeș, urmează studii la universitatea din Tirnavia, apoi la Graz. De la universitatea din Tirnavia el obține titlul de doctor în filosofie, iar câțiva ani mai târziu, în 1654, este încununat cu titlul de doctor în teologie la universitatea din Viena. Predă filosofia la universitatea din Cașovia, apoi teologia la Viena, unde este, timp de doisprezece ani, cancelar al universității din capitala Austriei. Între 1669 și 1672 este decan al facultății de teologie al universității din Tirnavia. La același universitate din Tirnavia urmează studii și alți români din Transilvania: Szaplanczay Ladislaus, „nobilis valachus Maramorosiensis”, Mihail Lugassi, „nobilis Transylvanus”, și Mihocza Michael, „nobilus Transylvanus Albae Iuliensis”⁸.

5. D. Radosav, *Cultură și umanism în Banat (secolul XVII)* (în continuare: *Cultură și umanism*), Timișoara, 2003, p. 91-94.

6. *Ibidem*, p. 120-155.

7. *Ibidem*, p. 124.

8. M. Dan, *Cehi, slovaci și români în veacurile XII-XVI*, Sibiu, 1944, p. 218-260.

Mihail Halici, nobil și poet român („Rumanus Apollo“) din Caransebeș, urmează studii la Liceul evanghelic din Sibiu între 1661-1664 și la Colegiul academic din Aiud în 1664. Între 1666-1669, datorită pregătirii sale academice, el ajunge rector al Colegiului reformat din Orăștie. După formația academică dobândită în țară și experiența didactică de la Orăștie, el urmează între 1679 și 1685 studii juridice la universitatea din Leyden (Olanda).

Universitățile europene celebre sunt frecventate și de alți tineri români din Transilvania secolului al XVII-lea. La universitatea din Geneva este înscris, la 1651, Bacca (Boca) Petrus din zona sătmăreană, după ce a urmat înainte studii la Groningen, Franeker și Leyden⁹. În 1696, Mathaeus Talaba din Făgăraș, „nobilis Transylvanus“, urmează cursurile universității din Frankfurt pe Oder¹⁰. Numărul tinerilor români transilvăneni care frecventează cursurile universităților europene este încă destul de mic în secolul al XVII-lea, fiind într-o remarcabilă creștere în secolul al XVIII-lea.

Carte, tipar, biblioteci

ÎN SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ a secolului al XVII-lea din Transilvania și Banat, tensiunea dintre medieval și modern, dintre tradiție și inovație, tensiune relevantă mult mai pregnant în context cultural, spiritual și ideatic, precum și competiția misionară a celor două confesiuni, calvinism și catolicism, a stimulat o cultură librară fără precedent. Acest proces sau fenomen cultural este strict legat de extinderea tiparului, care provoacă o adevărată „revoluție culturală“ în întreaga Europă, instituind, de acum încolo, o traiectorie triumfală a „cărții cuceritoare“. Cartea, tiparul, bibliotecile măsoară, în maniera cea mai convingătoare, o atmosferă intelectuală, un program cultural și, deopotrivă, difuziunea ideilor, modelelor, tipologiilor intelectuale și a producției din spațiul culturii scrise, culte, în zona socialului.

Apariția tiparului a stimulat expansiunea culturii scrise, dar fenomenul coexistă încă cu ceea ce se poate defini o cultură librară a miscelaneului și a circuitului popular al cărții scrise, în condițiile în care, în comunitățile românești, prezența copiștilor și a manuscriselor realizate ad hoc și reclamate de nevoi urgente structurează și prelungește un nivel în durata lungă a culturii scrise și al scrisului, în general. Copierea manuscrisă a cărților, cu predilecție religioase și de edificare în spiritul moralei creștine, sau a textelor apocrife (hagiografii,

9. A. Hegyi, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiaikon 1526-1788*, Budapest, 2003, p. 80.

10. A. Tar, *Magyarországi diákok Németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694-1789*, Budapest, 2004, p. 86.

legende, romane populare) vădește, pe de o parte, o presiune socială asupra edițiilor tipărite, – insuficiente pentru satisfacerea necesităților de carte –, iar pe de altă parte, existența unei categorii socio-culturale, aceea a copiştilor de manuscrise (dieci, dascăli, preoți), conturând un domeniu cărturăresc ce plasează scrisul încă într-un act ce se oficiază, anturat de sacralitate și devoțiune religioasă. Preexistența și, deopotrivă, coexistența manuscriselor și miscelanelor cu cartea tipărită, care, prin structura lor asociativă, adiționată, formează așa-numitele codice, constituie o particularitate importantă a culturii românești din secolul al XVII-lea din Transilvania. Distribuite în întreg spațiul românesc din Transilvania, ele conturează geografii și topografiile culturale ce mărturisesc un program cultural coerent și unitar: *Codex Sturdzanus*, scris de preotul Grigore din Măhaciu, de lângă Turda, în jurul anului 1600; *Codex Neagoeanus*, scris în 1620 de preotul Ioan Romanu din Sâmpetru, zona Hațeg; manuscrisul realizat de Popa Ursu din Cotliget, zona Beiuș, care cuprinde 3000 de pagini copiate între 1676 și 1692; *Codicele Petrovai* din 1672 din Maramureș; manuscrise realizate de Vasile Sturze Moldoveanu în nenumărate localități din Transilvania, între 1693 și 1708 etc.¹¹ *Cazania* lui Varlaam din 1643, deosebit de apreciată în mediile cultural-religioase din Transilvania, a circulat în trei sute șazeci de exemplare tipărite și peste cincizeci de copii manuscrise depistate până în prezent.

Programul editorial și tipografic elaborat în primul rând de centrul de la Alba Iulia, înființat în 1639, s-a concretizat într-o serie de titluri de cărți românești în grafie chirilică destinate cu precădere nevoilor religioase și devoționale stimulate de prozelitismul calvin în mediile ortodoxe tradiționale. Producția literară de la Alba Iulia a debutat în 1640 cu *Carte ce se cheama catehismus* și este marcată de câteva ediții de cărți religioase remarcabile, din care se detașează tipăritura din 1648 a *Noului Testament de la Bălgrad*, realizate de mitropolitul Simion Ștefan. *Predoslovia* acestei ediții a *Noului Testament*, redactată de ierarhul român, statuează în programul cultural românesc din secolul al XVII-lea din Transilvania ideea unității limbii române vorbite în toate teritoriile locuite de români și necesitatea elaborării unei limbi literare, culte „pentru românii de pretutindeni”, construită pe asumarea organică a neologismelor pe un fond popular lexical, larg, accesibil și supradialectal. Aceleași imperative ale promovării învățaturii creștine în limba română se pot găsi și în textul *Psaltirii* tipărite la Alba Iulia în 1651. Textul acestei cărți se remarcă prin limpezimea limbii folosite și prin figurile de stil ce conectează textul biblic la limba vorbită, precum și explicarea în limba română sau găsirea corespondențelor în limba română a unor termeni ce țin de un vocabular cu o referențialitate și de o geografie biblică.

11. Cf. N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, București, 1980, p. 180-188; S. Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche* (în continuare: *Istoria literaturii române*), București, 1987, p. 66-73; M. Ruffini, *Aspetti della cultura religiosa ortodossa romana medievale*, Roma, 1980, p. 97-129.

Timp de treizeci de ani, activitatea tipografiei de la Alba Iulia a fost întreruptă, ea fiind reluată în 1683, odată cu tipărirea cărții *Sicriul de aur* a protopopului Ioan Zoba din Vinț, care este autorul și al unei alte scrieri, anume *Cărare pre scurt spre fapte bune, îndreptătoare*, tipărită în 1685. Această carte face parte din literatura etico-didactică, menită a promova principiile puritanismului englez privind locul și rolul important al instruirii în societate. În același context cultural stimulat de prozelitismul calvin, Ioan Zoba din Vinț tipărește la Alba Iulia și alte cărți: *Ghidul spiritual pentru uzul absolvenților școlilor calvine* (1685), *Ceaslovețul* (1687), *Molitvenicul* (1689)¹².

În anul 1699 apare primul manual în limba română – *Bucoavna* de la Alba Iulia – care avea drept scop „deprinderea învățaturii copiilor la carte“. În același an este tipărit *Chiriadromionul* (Calea Domnului), ce cuprinde optzeci și unu de predici și face parte din programul livresc cu conținut religios, didactic, ce a marcat un moment semnificativ în cultura română prin *Cazania* lui Varlaam din 1643. Această tipăritură încheie un program editorial derulat pe parcursul unui secol și pus în slujba răspândirii învățăturilor evanghelice în limba română, program început la sfârșitul secolului al XVI-lea cu tipăriturile coresiene. Această carte, așa cum se arată în predoslovie, este destinată unor scopuri ce țin de tema unei renașteri a mesajului evanghelic prin transmiterea lui în limba română și prin aceasta se realizează o consolidare a înțelegerii și asumării învățăturilor evanghelice, iar pe de altă parte se produce o redimensionare socială mai largă a pedagogiei creștine: „că foarte au fost lipsa sfintelor biserici și pravoslavnicilor creștini de aici din Ardeal de această dumnezeiască carte neavând preînțele din destul cuvântu sfintei Evanghelii iar acum îndestulindu-se toți și strălucindu-le cuvântul Evangheliei spre înțeleșul limbilor“¹³. O altă semnificație încorporată în mesajul acestei cărți este acela de a reconecta, la nivelul evangheliilor învățătoare, un efort editorial petrecut în lumea pravoslavnică, ortodoxă, efort făcut atât de ierarhia ardeleană ortodoxă, dar și de domnitorul muntean Constantin Brâncoveanu, care sprijină realizarea cărții. Patronajul unei astfel de lucrări angajează vârfurile bisericești și laice ale lumii românești ortodoxe, fapt ce trimite spre semnificații apologetice, dar deopotrivă prin sprijinul acordat de intendentul calvin al cetății Bălgrad pentru tipărirea ei, spre o anexare a acestui program editorial unor strategii prozelite calvine.

În plan teologal, *Chiriadromionul* își manifesta în mod explicit tendința de a redescoperi sursele nealterate, primordiale, întemeietoare ale Sfintei Scripturi („gândul Sfintei Scripturi și al bogoslovilor celor vechi“), iar modificările apărute în text țin doar de exprimare, „de fața cuvântului“, și nu „în știința celor ce au

12. Ioan Zoba din Vinț, *Sicriul de aur*, ed. Anton Goția, București, 1984, p. V-XVIII.

13. *Crestomație de literatură română veche* (în continuare: *Crestomație*), Cluj-Napoca, 1989, p. 89-90.

tocmit izvodul". O ultimă semnificație ce se poate de găsi din epilogul cărții ține de plasamentul filologic al acestei lucrări care, în conținutul ei, dorește să menționeze, în mod exact, citatele scoase din Sfânta Scriptură „în ce loc și în câte capete și stihuri“ se află ele așezate. Aceste trimiteri bibliografice vădesc în mod convingător accente de critică filologică și de rigoare editorială. În plan literar și lingvistic, repertoriul figurilor de stil cu care se operează în textul cărții „relevă expresivitatea poetică a limbajului folosit de editor“¹⁴, fapt ce contribuie la consolidarea procesului de formare a limbii literare românești ce a avut achiziții esențiale la sfârșitul secolului al XVII-lea (*Biblia* de la București din 1688, *Chiriacodromion*-ul de la Alba Iulia din 1699 etc.).

Alături de progresele tipografice și livrești petrecute în spațiul ortodox tradițional în care limba română se ortografiază cu litere chirilice, există un program cultural ce poate fi asumat inovației și modernizării: promovarea scrierii limbii române în ortografie latină. Acest program, favorizat de competiția prozelită, confesională dintre catolicism și reformă, este emanația unei evoluții și a unor inițiative germinate profund în lumea românească la nivelul unei elite culturale și intelectuale. Aceste inițiative pot fi alocate fenomenului cultural al umanismului târziu care, în plan secundar, prin redescoperirea ortografiei latine, își redescoperă conștiința istorică centrată pe originea latină, romană. Promovarea ortografiei latine în scrisul românesc, cu toate trimiterele sale spre o genealogie istorică, nu face altceva decât să confirme teza că filologia în perioada umanistă este ridicată la demnitatea de „conștiință critică a unei epoci“¹⁵. Acest program se derulează cu precădere în zona Banatului și, parțial, în zona Hațegului, așa cum l-a definit, încă din 1891, B.P. Hasdeu: „Tocmai regiunea Lugojului, cuprinzând Caransebeșul cu hotarul hațegan și tocmai în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, între 1640-1700, era din partea românilor teatrul unei remarcabile mișcări literare, oarecum omogene, adică românește cu litere latine“¹⁶. Această mișcare culturală s-a petrecut, în această parte a țării, în primul rând datorită elitei culturale ridicate din lumea nobilimii românești din districtele bănățene, localizată cu predilecție în orașele Lugoj și Caransebeș, deci o nobilime românească urbană. Acest suport social al unui astfel de program cultural sincronizează o lume românească la o cultură librară în expresie latină preponderentă în întreaga Europă. Abandonarea ortografiei chirilice și adoptarea ortografiei latine reconectează la spațiul european nu doar ortografic, ci și cultural-istoric lumea românească din secolul al XVII-lea. Tipăriturile românești cu litere latine produc o scoatere a culturii românești din recesivitatea ei seculară și o livrează traductibil accesibilității europene. Tipărirea cărților românești în orto-

14. *Ibidem*, p. 88.

15. Z. Dumitrescu Bușulenga, „Un reper al umanismului românesc“, în *Revista de istorie și teorie literară*, București, nr. 3-4, 1988, p. 176.

16. B. P. Hasdeu, „Anonymus Lugoshiensis“, în *Columna lui Traian*, iulie-octombrie, 1883, p. 6.

grafie latină apare cu predilecție în mediile religioase și ecleziale și este realizată de o serie de clerici și cărturari din spațiul bănățean.

În anul 1636, Gheorghe Buitul traduce în limba română cu caractere latine *Catehismul* lui P. Canisius, traducere care urma să fie imprimată la Bratislava. Ediția a doua a acestui *Catehism* apare la Cluj, în 1703, sub patronajul episcopului Atanasie și poartă titlul *Catechismus sau Summa Kredinczei Katholicești R. P. Canisii... Entorsz pre limba Rumeneaske de R. P. Buitul Gyurgs*¹⁷. Catehismul lui P. Canisius a fost cel mai tradus catehism din lumea catolică, atât din Europa, cât și din afara ei. Într-un singur secol de la apariția sa în 1560, el a fost tipărit în patru sute de ediții în nenumărate limbi. Prin *Catehismul* lui Canisius, tradus în limba română și în ortografie latină de clericul și omul de cultură G. Buitul din Caransebeș, lumea românească începe să se înscrie secvențial în cvazi-unanimitatea catehezei catolice din prima jumătate a secolului al XVII-lea și își exprimă astfel, indirect, tendința de a aparține unei lumi ce-și desemnează confesional granițe extraetnice, integrative¹⁸.

În 1648, Ștefan Fogarasi, care provine din lumea românească a Lugojului, în calitate de preot la biserica românească calvină, traduce din limbile latină și maghiară un *Catehismus acea e acea: summa sau măduva a uluitei credințe creștinești cuprinsă în întrebări și răspunsuri*. Acest catehism este socotit „cea mai veche carte românească tipărită cu litere latine”¹⁹. În plan lingvistic și filologic, această carte provoacă o îndepărtare, în textele religioase, de lexicul slavo-român, impunând deopotrivă în scris și în tipărituri un „exercițiu popular al limbii” preluate din zona Banat-Hunedoara. Acest limbaj popular extras din teritoriul oralității transmite un vocabular viu, cu inflexiunile specifice unui cod recitativ al limbii române oficiale în spațiul eclezial și religios.

Francisc Fogarasi, pastor în Caransebeș, traduce și el un catehism din limba engleză în limba maghiară, ce apare la Alba Iulia în 1654. Deși n-a făcut traduceri în limba română, el poate fi încadrat în același climat cultural și confesional care a stimulat actele cărturărești și preocupările centrate pe dialogul lingvistic din spațiul transilvănean, determinat de translația cărților religioase.

Mihail Halici-tatăl, cărturar ridicat din aceeași lume nobiliară românească din zona Caransebeșului, traduce, între 1658 și 1671, *Psalmii* lui David în limba română în ortografie latină. El a făcut această traducere din ediții de psalmi în limba maghiară, care, la rândul lor, au fost transpuși din psalmii în limba franceză, operațiune realizată de Clement Marot și Theodor Beza.

Socializarea tiparului, precum și creșterea numărului celor care aveau preocupări intelectuale și a celor letrizați au determinat formarea și dezvoltarea bibliotecilor. Un prim exemplu de bibliotecă românească este cea care aparținea

17. V. Popp, *Disertație despre tipografiile românești în Tansilvania*, Sibiu, 1838, p. 37.

18. D. Radosav, *Cultură și umanism*, p. 129.

19. B.P. Hasdeu, *Cuvente den betrani*, tom I, București, 1879, p. 725-727.

școlii din Șcheii Brașovului, de la sfârșitul secolului al XVII-lea. Această bibliotecă grupa titluri reprezentative, editate în tipografiile românești din secolul al XVII-lea din cele trei țări române, cuprinzând cărți religioase și didactice. Cea mai mare bibliotecă personală din mediul intelectual românesc este cea deținută de reputatul cărturar umanist Mihail Halici-fiul. Conform inventarului întocmit în 1674, această bibliotecă număra 540 de volume, cu o mare diversitate tematică. Biblioteca lui Halici este, deopotrivă, cea mai mare bibliotecă personală din Transilvania în comparație cu cele deținute în mediile intelectuale maghiare: biblioteca principelui Mihai Apafi (187 volume), biblioteca principesei Ana Bornemissza (104 titluri), biblioteca episcopului Geleji Katona István (160 titluri), biblioteca umanistului Francisc Pápai Páriz (141 titluri) sau în comparație cu cele deținute în mediile intelectuale și clericale săsești: biblioteca lui Petrus Melas (33 titluri) sau bibliotecile deținute de Johann Schnitzler, Johann Haas, Isac Zabanius, care nici una dintre ele nu depășea 100 de volume. Tematica volumelor din biblioteca lui Mihail Halici ocupa o largă arie: filologie, filosofie, literatură, logică, teologie, retorică, medicină, drept, istorie.

Opțiunile sale de lectură transmit informații despre orizontul său ideatic și despre concepțiile sale teologice, care se apropie de teologia reformată ce profesa interpretări libere, nedogmatizate ce aparțineau cocceanismului (curent teologic și filosofic reprezentat de profesorul Jan Koch de la universitatea din Leyden). Acest curent promova un echilibru între credință și rațiune și între om și divinitate și a pus bazele așa-numitei teologii „federative“, care se concentra asupra unei alianțe între om și divinitate ce excludea principiul predestinării. Tot în plan teologic, Halici se dovedește a fi un adept al puritanismului englez profosat de Amesius, care opunea episcopalismului principiul eligibilității preoților.

Opțiunile sale filosofice se situează în proximitatea filosofiei lui Alstedius acesta încerca o conciliere între aristotelism și cartezianism. Prin lecturile din opera lui Bisterfeld, umanistul român se dovedește un adept al raționalismului care are la bază panharmonia universală, în cadrul căreia comunitatea umană deține locul central, concepție ce premerge armonismul idealist leibnizian. Lecturile din opera lui Descartes îl situează în perimetrul unei filosofii eminamente raționaliste și al unei ontologii ce proclamă „independența corpurilor de orice conștiință creată.“²⁰

În domeniul istoriografiei, el este preocupat de istoria romană și greacă: Xenofon, Sallustius, Iulius Cezar, precum și de istoriografia umanistă referitoare la trecutul din proximitatea teritoriului românesc. Bofinius, Istvánffi îi consolidează orizontul documentar și interpretativ privind originea romană, latină a neamului din care s-a ridicat, origine pe care o etala cu emfază ori de câte ori

20. I. Hajos, „Ipoteze despre poziția ideologică a lui Mihail Halici-fiul“, în *Studia universitatis Babeș-Bolyai*, series Philosophia, 1974, p. 116.

avea ocazia. Biblioteca lui Mihail Halici-fiul este unică în mediul intelectual românesc din secolul al XVII-lea, fapt care cenzurează orice fel de generalizări, dar ea vădește nivelul foarte înalt de lectură și formație intelectuală la care a ajuns un umanist ridicat din lumea românească.

Creatori: cărturari români din secolul al XVII-lea și solidaritățile interetnice în „Republica literelor“

SECOLUL AL XVII-LEA aduce în mediul cultural al Transilvaniei și Banatului realizări și preocupări intelectuale definitorii pentru un grup reprezentativ de intelectuali care, în domeniile lor de creație, au dat opere notabile ce relevă, la nivelul cel mai înalt al îndeletnicirilor cărturărești, contribuțiile și originalitatea acestora în istoria generală a culturii românești premoderne.

Literatura istorică din perspectiva originalității și a creativității în cadrul culturii românești transilvănene se evidențiază cu predilecție prin lucrările istoriografice ale protopopului Vasile din Șcheii Brașovului și prin cronicile lui Gheorghe Brancovici. *Cronica bisericii Sfântului Nicolae din Brașov* scrisă de protopopul Vasile între 1629-1633, este socotită prima cronică românească din Transilvania. Inspirată de modelele istoriografice din lumea săsească, preocupată de a consemna în derulare istorică evenimente despre localitatea și bisericile săsești, cronică protopopului brașovean este o contribuție în primul rând de istorie locală dedicată bisericii și comunității religioase ortodoxe din Șcheii Brașovului începând cu secolul al XIV-lea. Reconstituirea trecutului acestui așezământ religios urmărește cu precădere continuitatea și permanența unei vieți religioase ortodoxe românești din Brașov, apoi „cum s-au așezat preoții la românii din Șcheii Brașovului și cum s-au nevoit preoții bisericii cu multă osteneală de au purtat lucrurile legii de nu s-au schimbat“²¹. Această contribuție cronicărească trimite înspre un proiect istorico-apologetic al identității confesionale și etnice românești apărute de-a lungul mai multor secole. Prin referirile la relațiile cu Țara Românească, relații care în perspectivă istorică au profilat sprijinul, patronajul și mecenatul executat de domnitorii și biserica din Țara Românească față de comunitatea românească din Brașov, această cronică se înscrie în procesul de asamblare a istoriografiei naționale, fenomen ce se relevă mai cu seamă în deceniile imediat următoare.

Gheorghe Brancovici (1645-1711), om politic și diplomat, este istoriograful cel mai reprezentativ al secolului al XVII-lea. El este autorul unei opere istorice

21. S. Pușcariu, *Istoria literaturii române*, p. 94.

compusă din două lucrări: o cronică în limba română și o cronică în limba sârbă. Prima cronică, de dimensiuni mici, aproximativ 30 de file de manuscris, a fost redactată în perioada 1684-1687 iar cea de a doua, cuprinzând peste 2600 de pagini, a fost redactată între 1693-1705²². Cronica românească intitulată *Cronica slovenilor, Iliricului, Mysii cei de Sus și cei de Jos Mysii* este un mic compendiu de istorie universală în care sunt relatate fapte și evenimente ce pot fi grupate în următoarele capitole: o istorie biblică și a celor patru monarhii biblice la care se asociază Imperiul Bizantin din proximitatea popoarelor sud-est europene, o istorie a sud-estului Europei cu privire specială asupra sârbilor și românilor, luptele purtate de aceștia împotriva expansiunii turcești până în 1686. Este de remarcat faptul că Gheorghe Brancovici, în spiritul programului istoriografic umanist românesc din secolul al XVII-lea, fixează originile istorice ale poporului român la Roma în timpul împăratului Traian, când „au venit de la Italia rumâni care după orașul Roma s-au numit rumâni, pentru că cei ce întâi s-au așezat în Roma le era numele ruman”²³.

Perspectiva sud-est europeană și central europeană în care este plasată istoria românilor pe parcursul mai multor secole conturează o viziune largă în concepția istorică a lui Gheorghe Brancovici, la care se adaugă acuitatea observației politico-diplomatice cu care era atât de familiarizat ca formație și activitate.

Literatura religioasă este un domeniu de creație în care s-au ilustrat câțiva reprezentanți ai culturii și spiritualității românești din Transilvania secolului al XVII-lea. *Sicriul de aur. Carte de propovedanie la morți scoasă din Sfintele Scripturi* din 1683 a lui Ioan Zoba din Vinț este primul „text de omiletică original în literatura română”²⁴. Alături de *Cazania* lui Varlaam și *Didahüle* lui Antim Ivi-reanul, această lucrare articulează un discurs omiletic cu pregnante trimiteri spre etica creștină întrucât, după enunțul unui „pasaj scriptural”, cele cincisprezece omilii dezvoltă teme care dezbate asupra construirii unui destin creștin exemplar. Pornind de la centralitatea temei funebre, omiliile aplică citatul scriptural la o tematică ce ține de atitudini și comportamente creștine precum: relațiile dintre părinți și copii, căsătoria, viața de familie, comportamente de la liziera vieții creștine (goana după aur, ipocrizia) etc. Un merit deosebit al lucrării este acela de a fi contribuit la dezvoltarea terminologiei teologice românești, plasată într-o deschidere și accesibilitate largă, specifice unei retorici direcționate spre auditoriul creștin. Limbajul cărții, așezat între scris și oralitate, este validat ulterior de exercițiul liturgic și de ritualul religios din comunitățile românești.

Tractatus de Virtutibus Theologicis et Paenitentia întocmit în 1663 de Gabriel Ivul, profesor de teologie și filosofie la universități celebre din spațiul central-

22. Gheorghe Brancovici, *Cronica românească*, București, 1987, p. 19.

23. *Ibidem*, p. 38

24. *Crestomație*, p. 92.

europăean, este operă teologică remarcabilă a unui cărturar român ridicat din zona bănăţeană. Acest tratat, scris împreună cu Stanislas Gasecki, iezuit și decan al facultății de filosofie și teologie din Tirnavia, este structurat în două părți: prima dezvoltă o serie de dezbateri teologice asupra principalelor virtuți creștine, Fides, Spes, Charitas, iar partea a doua este dedicată penitenței și prezintă o derulare a demersurilor teoretice de la subiectul și virtutea penitenței la actul penitenței, la efectul și la sacramentul penitenței. Această lucrare este o dezbateră teoretică teologică în spiritul scolasticii tomiste, recuperând, deopotrivă, în planul fundamentării morale a devoțiunii religioase, elemente din etica nicomahică aristotelică.

Literatura filosofică este ilustrată de același Gabriel Ivul, socotit drept primul român care a avut preocupări de filosofie, plasate la un standard academic. În calitate de profesor de filosofie la Viena, el a condus mai multe lucrări de doctorat în care și-a impus concepția sa filosofică. Astfel de lucrări au fost *Philosophia Novella* apărută în 1661, și *Propositiones ex universa Logica* apărută în 1654. Adept al neoaristotelismului promovat de Contrareformă, în opoziție cu neoaristotelismul padovan a lui Pietro Pomponazzi, Gabriel Ivul, în virtutea aristotelismului tomist, încearcă să concilieze peripatetismul cu teologia catolică. În lucrarea *Philosophia Novella* se validează disjunctia reconciliabilă între acel „habitus infusus” și „habitus acquisiticus” după cum se admite, pe de o parte, liberul arbitru și voința (voluntas) ca determinare a cunoașterii și acțiunii omului, iar pe de altă parte se admite și facultatea (habitus) infuzată de Dumnezeu²⁵.

Literatura beletristică este o componentă importantă a programului cultural specific umanismului și barocului secolului al XVII-lea. Mihail Halici-tatăl, în *Psalmii* versificați, aduce o primă contribuție în domeniul poeziei în limba română. Chiar dacă aceste versificații au fost traduceri din limba maghiară, ele cupleză un exercițiu literar incipient la marea operă literară a *Psalmilor* versificați, în care modele au fost *Psalmii* în franceză ai poetului Clement Marot. Gabriel Ivul patronează redactarea unor culegeri de literatură emblematică, ornamentală, specifică paradigmei baroce „decora et virtutes”, precum elogiul literaturizat intitulat *Rex thaumaturgus sive S. Ladislai Rex Hungariae* din 1664 sau *Poesis Lyrica* din 1655, care este o culegere de poezii omagiale dedicate unui număr de cinci de tineri nobili, laureați în arte și filosofie, poezii care consacră o retorică poetică barocă cu valențe de „insignes ornați”, în care sunt asociate solemnitatea cu concretismul.

Mihail Halici-fiul este cel mai reprezentativ creator în plan literar, prin oda dedicată umanistului Păpai Páriz în 1674, care este prima odă în limba română.

25. D. Radosav, *Cultură și umanism*, p. 166-167.

În această odă, specifică ca gen literaturii umaniste în care sunt adresate laude și admirații diverselor personalități, Mihail Halici aplică, la rândul său, o tematică umanistă distribuită în elogiile idealului cultural livresc („ferice de Amsterdam prin cărți sta-n omenie tipar“), concivilității intelectuale specifice unei comunități umaniste („Domni buni, mari Doctori, Dascăli și bunele Doamne“), justiției („lege dreaptă a dat frumoasa cetate Geneva“)²⁶.

Pe acest fundal idealizat, proprii paradigmei de cultură și civilizație umanistă, Mihail Halici proiectează ethosul românesc, al lumii din care provine, și anume, ospitalitatea cu „pâine și sare“ și hora țărănească întinsă ca semn al bucuriei specifice spațiului românesc. El și-a imaginat în această odă o Europă în chip românesc, în condițiile în care umanistul bănățean își etalează originea romană și identitatea românească („nobilis romanus civis de Caransebes“) și calitatea de poet român („Rumanus Appolo“). Mai mult decât atât, această odă este o poezie în „lingua romano-rumanae“, fapt ce dorea să consacre fără echivoc descendența latină a limbii române. Alte creații literare ale lui Halici aparțin aceluiași gen poetic, din care se poate aminti *Invocația poetică*. În această poezie este prezentată autobiografia cărturarului român, marcată de drama părăsirii locurilor natale (în urma cuceririi Caransebeșului de către turci) și găsirea liniștii în școlile Sibiului. La derularea destinului său asista Dacia personificată și umanizată care, mai întâi, îl plânge, iar apoi îl admiră pentru regăsirea liniștii și a realizărilor intelectuale în școala sibiană. Odele, ca exerciții poetice sau exerciții de versificație, realizate din anii de școală, au fost dedicate și unor membri și prieteni din comunitatea intelectuală umanistă din care a făcut parte: Valentin Franck von Franckenstein, Petrus Boier, Ioanes Keizerus, I. Haas etc.²⁷ Aceste poezii ce cultivau emblematicul și în care metamorfozele recompun atmosfera și personajele panteonului mitologiei antice sunt specifice paradigmei literare baroce. Literatura barocă este o literatură metamorfică în care emblematicul se livrează într-o notă „sublim bombastică“²⁸.

La interferența între literatură și istorie se plasează și *Cronica rimată* a călugărului umanist de origine română Ioan Cajoni (1629-1687), iar transcrierea cultă a melosului popular românesc din *Codicele Caioni* proiectează, în mod evident, un ethos popular într-o creație de factură umanistă. Acest fapt particularizează un discurs cultural și artistic într-o lume specifică umanismului și barocului, ce cultiva și întreținea fascinația diversităților limbilor și culturilor populare.

Inițiatiivele lexicografice împlinesc diversitatea preocupărilor intelectuale din secolul al XVII-lea. În spiritul programului umanist și baroc, limbile vernaculare,

26. Cf. *Vota solennia... D. Francisci Pariz de Papa... Honoribus*, Basel, 1674.

27. D. Radosav, *Cultură și umanism*, p. 204.

28. I. Istrate, *Barocul literar românesc*, București, 1982, p. 107.

în cazul de față limba română, intră prin acea „ianua linguarum“, poartă a limbilor care este limba latină în accesibilitatea mediilor erudite și academice europene. Crearea de dicționare bilingve și multilingve, în cadrul cărora lexicul limbii române este echivalat cu lexicul limbii latine în special, contribuie la constituirea unui amplu dialog intercultural european. Dicționarele realizate în secolul al XVII-lea induc în sens larg semnificațiile și traductibilitatea unei culturi vernaculare la nivelul unei culturi largi, generale, europene.

Primul dicționar realizat în spațiul românesc transilvănean și bănățean în secolul al XVII-lea este cel redactat de Mihail Halici-tatăl, intitulat *Dictionarium valachico-latinum* și cuprinde un număr de 5500 de cuvinte românești cu echivalentele lor din limba latină. Cel de-al doilea dicționar, intitulat *Lexicon Marsilianum*, după numele poligrafului și generalului Luigi Ferdinand Marsigli, provine din aceeași zonă bănățeană, mai precis din jurul Făgetului. El este un dicționar latin-român-maghiar, cuprinde un număr de 2394 de cuvinte echivalente în cele trei limbi și datează din perioada cuprinsă între 1660-1670. Ambele dicționare realizate în această parte a țării justifică nevoia unor astfel de instrumente de lucru în condițiile în care un program cultural și filologic s-a derulat aici coerent în sensul promovării și traducerii textelor în limba română în ortografie latină. Realizările în plan lexicografic împlinesc și, în egală măsură, talonează o activitate de traducere, de scriere și de transcriere a limbii române cu litere latine, fapt ce reprezintă un fenomen cultural de mare importanță și care instalează o nouă perspectivă asupra culturii premoderne și asupra începuturilor culturii moderne românești.

În consecința modelelor culturale europene asumate și de cărturarii români din secolul al XVII-lea din Transilvania și Banat se instituie, în spiritul unei vocații integrative a culturii umanismului târziu și a barocului, atitudini și comportamente intelectuale ce sunt conturate de solidarități extraetnice, de dialoguri și „amiciții“ intelectuale, de concivilitate în marea „Republică a literelor“ europeană. Republica literelor, ca noțiune și expresie, a început să fie folosită în secolul al XV-lea și desemna o „societas bonarum litterarum“, ca societate a literelor „bune“ în sens renașcentist. În secolul al XVII-lea, această expresie este generalizată la nivelul tuturor cunoștințelor și științelor și semnifică o comunitate intelectuală largă care îi cuprinde pe oamenii cărții și pe cei ai literelor. Treptat, republica literelor își extinde geografic și semantic aria de referință și devine „comunitatea literelor și literaților din toate epocile și din toate țările. Membrii ei sunt contemporani, concetățeni, colegi dintotdeauna și de pretutindeni“²⁹.

Asumarea modelelor culturale umaniste și baroce din secolul al XVII-lea și, implicit, înscrierea în „cetățenia“ republicii literelor se realizează în mod concret

prin adoptarea unor modele livrești prestigioase din comunitatea culturală europeană, anume a „marilor cărți“ care angajează lectura, traducerea și, implicit, difuziunea lor. G. Buitul adaptează și face cunoscut prin traducere *Catehismul* lui P. Canisius, cel mai citit în lumea europeană. M. Halici-tatăl transmite și comunică în lumea românească poezia și literatura renașcentistă a lui Clement Marot. G. Ivul, prin preocupările sale multiple teologice, filosofice, literare, consacră un model de cetățenie în republica literelor. Alături de alți teologi și cărturari din spațiul Europei Centrale, Ivul cultivă și consolidează modele culturale și religioase specifice Hochbarockului promovate de centrele academice din Graz și Viena. Aceste modele cultural-religioase sunt recuperatoare în spiritul redimensionării republicii literelor europene. Ele livrează un suport devoțional și religios, asociat unei retorici omiletico-literare ce fundamenta spiritul și ideologia ofensivei militare a mării republici creștine, angajată în reconquista teritoriilor ocupate de turci și în care rolul de avanpost îl deținea Imperiul Habsburgic. Elongația de spirit baroc pe direcții politice și militare a angajat eforturi ale reprezentanților Contrareforme și ale misionarilor religioși proveniți din diverse geografii culturale și etnice: Gabriel Ivul, român, Mathias Zambar, renumit predicator, croat, F. Pálffy și St. Szenyei, episcopi maghiari.

Modelele de sociabilitate care agregă republica literelor încep să se construiască în școală, în exercițiile instructive și ale formării intelectuale și morale. Școala rămâne un câmp de aplicație a modelului republicii literaturii sau al confreriei intelectuale inițiate în acest spațiu bine conturat, corporatist, dintr-o anumită perspectivă și în care se trăiește „intens sociabilitatea instituționalizată“. Corpul magiștrilor și discipolilor din cadrul școlilor rămâne un spațiu al idealității prefigurative a republicii literelor. Mihail Halici-fiul, prin biografia sa intelectuală, se aduce prin excelență acestei cetățenii în republica literelor care transcende diferențele etnice. În cadrul Colegiului din Aiud, în acea „societas discipulorum“, la 1665, Mihail Halici, elev român, este coleg de școală cu sași (Petrus Messendorfensis „saxo“), slavi (Stephanus Szikra „slavus“) și cu mulți elevi maghiari. Mai târziu, la acest colegiu sunt menționați și elevi țigani, precum David Gauser alias Vaskolni „natione Ciganus“³⁰.

Afinitățile și amicitțiile erau cultivate dincolo de barierele etnice. Exemplară rămâne prietenia dintre Mihail Halici și umanistul maghiar Pápai Páriz Francisc, care, în jurnalul său din anul 1664, menționează că l-a avut ca prieten special, deasupra celorlalți, pe cărturarul român: „sum civibus scholae rethoricae eodem, praeceptore felix, comilitones praecipui Mihael Halicz de Karansebes nobilis“³¹.

Oda dedicată lui Pápai Páriz la 1674 de către Halici, în calitate de poet român, „Rumanus Apollo“, precum și faptul că alături de elogiul umanistului

30. J. Jakó, I. Iuhasz, *Nagyenyedi diakok, 1662-1848*, București, 1979, p. 95 sq.

31. N. Drăganu, „Mihail Halici“, în *Dacoromania*, IV, 1924-1926, p. 89-90.

român, cuprins în volumul *Vota Solennia*, se află adunați, ca autori, o serie de cărturari din diverse părți ale Europei, validează concivilitatea intelectualilor în spiritul republicii literelor. Acest volum este, el însuși, rezumatul unei republici a literelor extraetnice și extrageografice unde sunt prezenți laolaltă: O. R. Wetstentius din Basel, P. Amman din Leipzig, G. Frances din Heidelberg, Melchior Sussebach din Polonia, David Conte din Lausanne etc.

O altă prietenie, de aceeași factură extraetnică, o cultivă Halici cu învățatul sas Valentin Frank von Franckenstein, căruia îi dedică o odă în care îl numește „Apollo noster“, „Spes patriae“, „Gloria gentis“, expresii dublate de formule de maximă afectivitate: „Valentine o mea gaudia frank“, „Dulce valentini nomen mihi dulcius omen“ etc.

Prietenia dintre românul Halici, maghiarul Pápai Páriz și sasul Valentin Frank von Franckenstein configurează un model de amicitie și solidaritate intraetnică ce rămâne exemplar prin ceea ce a putut să însemne prevalența valorilor intelectuale într-o lume divizată etnic și geografic, prevalență întreținută de ideologia republicii literelor. Amicitia și solidaritatea consacră, pe de altă parte, un orizont cultural care s-a plasat sincron în comunități și etnii și a rezonat la spiritul timpului marcat de cultură, dialog și concivilitate umanistă. Dincolo de diferențe și particularități cultural-istorice și etnice, viața intelectuală construiește un teritoriu al idealității și confraternității.

Cultura română din secolul al XVII-lea din Transilvania, derulată într-o varietate de domenii de afirmare, se definește ca un capitol de istorie ce semnifică o evoluție de la tradiție la inovație și în care achizițiile și realizările acced spre un standard și spre o înscriere tot mai pregnantă în programele culturale ale epocii. Aceste realizări vor fi amplificate și dezvoltate în secolul al XVIII-lea în cadrul programului cultural iluminist.